

Абу Райхон Берунийни (973-1048) биз асосан ўз даврининг барча илмларини эгаллаган ва фаннинг ҳамма сохалари билан шугулланган комусий олим сифатида биламиз. Холбуки, у бадий ижод билан ҳам муттасил шугулланган: араб тилида шеърлар ёзган, кўплаб шоирларнинг шеърларини тахлил этган, шархлаган ва уларни ноҳақ танкидлардан ҳимоя қилган, катор адабий асарларни форсийдан арабчага ўғирган, таржима асарларини тадқиқ этиб, уларга баҳо берган. Беруний ёзган 152 номдаги асарнинг 18 таси адабиёт ва унга ёндош сохаларга оидлиги бежиз эмас. Унинг адабий мероси М. Салье, Б. Булгаков, У. Каримов, А. Ирисов, А. Каюмов, А. Расулов, Н. Комилов,

Х. Хомидий, М. Турсунов каби таникли олимлар томонидан тадқиқ ва таржима қилинган. Хусусан, А. Расуловнинг «Беруний ва унинг шеърлари хақида баъзи мулоҳазалар» мақоласида қомусий аллома қаламига мансуб 70 мисра шеър келтирилган. Ҳаттоки шоирлар турли фанлардан яхши хабардор бўлганларидек, олимлар ҳам кўпинча бадиий етук асарлар яратганлари маълум. Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём каби қомусий олимларнинг шаклан гўзал, мазмунан тегин рубоийлари бунинг ёркин исботидир. Хасос сўз санъатқори Фузулий эса: «Шоирлигим муқаррар бўлган, умримнинг бир қисмини сарфлаб, турли илмларни ўргандим. Чунки илмсиз шеър пойдевори йўқ деворга ўхшайдики, бундай девор жуда омонат бўлади», — деб ёзган эди.

Беруний ўз шеърларини араб тилида ёзган бўлиб, улар бизгача тўлиқ етиб келмаган. Фақат Ёқут Ҳамавий (1179—1229) «Мўъжам ул-удабо» («Адиблар лугати») асарида: «У шеър ҳам айтган. Гарчи шеърлари юксак даражада бўлмаса-да, у каби сиймолардан бунинг содир бўлиши ажойибдир. У шеърларида подшоҳлар билан ўтгаи дамларини эслади, Абулфатх ал-Бустийни мадх эгади», — деб алломанинг 17 байтли бир мадхияси, икки шеъри ва учта фалсафий тўртлигини келтиради. Мадхияда Беруний дастлаб устози Абу Наср Мансур бин Али бин Ирок, кейин қоразмшоҳлар Абулхасан Али (997 — 1009), Абулаббос Маъмун (1009—1017) ҳамда Махмуд Газнавийни мадх этади. Чунончи, устозини:

Бокди Ирок оиласи сўт билан,
Мен — ниҳолга Мансур бўлди дармоним, —

деб миннатдорчилик туйғуларини изҳор этса, Абулаббосни таърифлаб:

Сўнги Маъмун назар солди қолимга,
Бошим кўкка етказди ул султоним, —

дейди. Махмуд Газнавийни эса қуйидагича улуғлайди:

Неъматини Махмуд қариг тутмади,
Қўрмасликка олди доим нуқсоним.
Жаҳолатим афв айлади ҳурматлаб,
Обрў юксак, тўним янги, бут ноним.

Ушбу қасидани аллома-шоир илм довларини забт этиб, шон-шуҳрат чўққисига юксалганидан кейин ёзган. Қуйидаги фахрия мисралар бунинг далили:

Пешволардан олга ўтдим жаҳд ила,
Мен гаввосу илм бўлди уммоним.
Хинддан сўра Машрик аро қадримни,
Магриб мени ўқир — йўқдир армоним.

Қуйидаги мисралардан эса «меҳнатсиз шуҳрат қозонган»лар қораланиб, илм захматини тортганлар улуғланади:

Ким учса саъй-жаҳд килмай шухратга,
Карам либосида кўзи бўлса оч,
Еафлат соясида шод бўлур, аммо,
Шараф кийимисиз колар ялангоч.

Аллома ижодидан етиб келган шеърий парчалар орасида ишк-мухаббат мавзуидаги гўзал ва хассос бир тўртлик ҳам бор:

Масофа туфайли айшим бузилди, Дилимда ором йўк, тенгсиздир фирок. Мактубинг дардимга тўтиё бўлди, Минглаб парихондан ўша яхширок.

Абулхасан деган шоирнинг Беруний ва унинг аждодларини муболага билан мадх этиб ёзган касидасига олимнинг кинояли жавоби тадқиқотчилар ўртасида мунозарага сабаб бўлиб келади. Чунки баъзилар олимнинг фикрларини тўғридан-тўғри қабул қиладилар. Холбуки, Беруний маддох таърифларини хаддан ошириб, ўзи ва ота-боболарини йўк сифатлар билан улуглагани учун унга киноя билан жавоб қилади:

Эй мени мадх этган беодоб шоир,
Бу мадхинг айлади мени кўп тахкир.
Мактовга сўз излаб, шеърлар ёзибсан,
Насабим кўтариб кўкка беназир.

Онт ичиб айтаман: билмам насабим,
Хатто ота-бобом, насабим кимдир?
Отам Абу Лахабдек одобсиз бир чол,
Онамчи, хув ўша ўтинкаш кампир.

Мактову мазаммат, эй Абулхасан,
Хазилу чин каби менга барибир.
Бу ишга берилиб, ўзни кийнама,
Кўй энди, уриниб бўлма беҳузур.

Бу ерда Абу Лахаб — Мухаммад пайгамбарнинг амакиси ва энг ашаддий душмани. Асл исми Абд ал-Уззо ибн Абдулмуталлиб. Мухаммад алайхиссаломни масхаралаб, унга қарши хотини билан биргаликда турли игвою фитналар қилгани учун «дўзах ўтининг отаси» маъносида Абу Лахаб лақаби берилган.

Беруний «Ал-Осор ал-бокиан ал-курун ал-холия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар»), «Хиндистон», «Ал-жавохир» («Минералогия»), «Геодезия», «Сайдона» («Фармакогнозия») асарларида ўз фикрларининг далили учун кўплаб шоирларнинг шеърларидан намуналар келтиради ҳамда билимдон ва нозиктабъ адабиётшунос сифати-да ударни тахлил қилиб беради. Айниқса, «Ал-жавохир» ва «Сайдона» асарлари шеърий мисолларга бойлиги билан ажралиб туради. Чунончи, «Ал-жавохир»да 84 шоирнинг 740 мисра шеъри иктибос сифатида келтирилган. Шуни пазарда тутиб, Фозила Сулаймонова у Берунийнинг бошқа соф илмий асарларидан асосий мавзу бадий адабиёт ва ахлоқ-одобга оид материаллар орқали бойитилгани билан алоҳида ахамият қасб этишини қайд қилган эди (Қаранг: Сулаймонова Ф. Шарқ ва Гарб. Тошкент, 1997 йил, 242-бет.). «Осор ул-бокия» ва «Сайдона» асарларида ҳам 40 — 50 тадан шоирнинг шеърларидан намуналар берилган. Жумладан, «Сайдона» асарида турли

доривор моддалар, ўсимлик ва меваларни таърифлар экан, шоирларнинг улар билан боглик шеърларидан тез-тез фойдаланади. Айтайлик, шафтолининг рангини таърифлаш учун Хотам ибн Алининг куйидаги мисраларини келтиради:

У менга шафтоли узатди.

Шафтолининг кўриниши

(Унинг) хижолат чекиб кизаргандаги

(Чехрасига) ўхшар эди(Каюмов А. Беруний ва адабиёт. Тошкент, 1974 йил, 123-бет.).

«Ал-жавохир» китобининг олтин хакидаги бобида Абусаид ибн Дўст деган шоирнинг куйидаги мисраларини келтиради:

Кари одамнинг танаси йилдан-йилга кичрайиб бораётганини кўраман, Аммо унинг тажрибаси ортиб бормокда.

Худди кондан чиккан олтин киздирилганда салмоги камайса-да, Бахоси ошиб бораётгани сингари.

Бу шеърларни илмий жихатдан тахлил килар экан, шеъриятнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини унутмайди, шоирлар табиатдаги нарса-ходисаларнинг аниқ хусусиятларини эмас, балки кишилар тасавуридаги холатларини образли усулда тасвирлашларини алохида кайд этади. Уларни ноҳак ва ноҳолис танкидлардан химоя килади. Шеърият конкретликка эмас, балки шартлиликка асосланишини таъкидлайди. Олим асарларида гилга олинган ва шеърларидан намуналар келтирилгап шоирлар 150 дан ортик. Уларнинг кўпчилиги араб шопр. шоири, лекин Урта Осиё ва эронлик арабийзабон пюирлар ижодига ҳам кўплаб мурожаат килингап. Хамза Исфаконий, Абубакр Кўхистоний, Абулкосим Журжоний, Абубакр Хоразмий, Хотибий Самаркандий Абумансур Саолибий, Мансур Форисий ва бошқалар шулар жумласидандир.

Машх.ур араб шоирлари Абу Таммом ва Абу Ну-вослар ижодига багишлаб икки рисола ёзган — «Шарху девону Абу Таммом», «Шарху девону Абу Нувос». Бу аёлрларнинг кўлёмасиини Ёкутнинг ўзи Беруний кўлида кўрган экан. Бундан ташқари, умуман шеърият тахлилига багишланган «Китоб ат-тааллур ба ихолат ал-вахим фи маопи назм авлил-фазл» («Фазл ахли шеърларида айтилган фикрларни баён килиш китоби»), «Китобу мухтор ал-ашъор ва ал-осор» («Танланган шеърлар ва асарлар») китоблари мавжуд.

Академик И. Крачковский «Хиндистон» китобини Хомернинг «Илиада» ва «Одиссея» асарлари билан киёслаб ўрганиш асносида Беруний юнон тилини ҳам билган ва асарнинг бевосита асл нусхасидан иктибослар олган, деган хулосага келади. Чунончи, «Хиндистон» асарининг VIII боби охирида «Илиада» XIX бобидаги 357-мисра («Зевсдан гўё кор парчалари калин уриб чиккандай»)ни келтиради. Берунийнинг ўз эътирофи бу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлайди. «Мен болалик чоғимданок ўз ёшим ва шароитимга караб, имкони бо-рича кўпрок билим олишга интилдим, — деб ёзган эди аллома, — бунинг далили сифатида куйидагини келтириш кифоя: биз турадиган жойга бир юнон кўчиб келган эди. Мен хар хил донлар, уруглар, мевалар ва хоказоларни олиб бориб унга кўрсатар ва бу нарсалар унинг тилида кандай аталишини сўраб, номини ёзиб кўяр эдим»(Кўчирма куйидаги китобдаи олинди: Хомидий Кўхна Шарк даргалари. Тошкент, 1999 йил, 34-бет.).

Мохир таржимон сифатида у Махмуд Газнавий саройининг малик уш-шуароси Унсурининг «Шодбахр ва Айнулхаёт», «Хингбут ва Сурхбут» дostonлари, форсий

халқлар оғзаки ижодидан эса «Косим ус-сурур ва Айн ул-хаёт», «Хурмуздёр ва Мехрём», «Бомиённинг икки санами», «Додмох ва Киромидухт», «Нилуфар», «Дабистий билан Борбахокор хикояси» каби асарларни араб тилига ўгирган.

Беруний, айникса, Хиндистонда таржима билан кизгин шугулланган: хиндларнинг китобларини арабчага, араб ва юнончада битилган асарларни эса санскрит тилига ўгирган. У таржима билан шугулланар экан, бошқа таржимонлар фаолиятига ҳам баҳо беради, улар таржима қилган асарларни аслиятга қиёсан текширади. Айни жihatдан унинг IX асрда яшаган олим ва таржимон Абдулло ал-Мукаффа фаолияти билан боглик қуйидаги мулохазалари эътиборга молик:

«Калила ва Димна» номи билан машхур бўлган «Панчатантра» деган китобни имконият топиб таржима қилсам, деган орзуим бор. Чунки у китоб Абдулло ибн ал-Мукаффа каби ўзгартириб юбормасликларига ишониб бўлмайдиган бир гуруҳ кишилар тили билан хиндчадан форсчага, сўнгра форсчадан арабчага таржима қилиниб келди. Абдуллох ибн Мукаффа «Калила» китобига (ўзидан) Барзовайх бобини қўшди; бундан мақсади динга эътиқоди қучсиз кишиларни шак-шубҳада қолдириш ва уларни маннония мазҳабига қақираётганларга зарба бериш эди. Китобга боб қўшиб ишончсиз бўлган киши, таржимада ҳам (жумла) орттириб ишончсиз бўлишдан четда қолмайди» (Абу Райхон Беруний. Ўйлар хикматлар... 34-бет.).

Бошқа таржимонлар ҳақида ҳам «мана бу фаслда сўзларни қориштириб юборган», «мана бу ўринда ўзгар-тиришлар қилган» каби фикрларни билдириб ўтади. «Рамаяна» асари таржимаси муносабати билан диний мутаассибликнинг таржимачилик ишига, умуман, фан ривожига салбий таъсир ўтказаетганлигини танқид қилади. Уламолар охири «с» билан тугалланадиган юнон ва рим олимларининг номларидан ўлгудай нафратланадилар, натижада ҳар турли таъқиблардан қутулиш мақсадида мутар-жимлар уларнинг номларини арабийлаштиришга мажбур бўладилар — «Катигорийас», «Аналитикус», «Аристотелус» каби сўзларнинг «Ал-мақолут», «Ал-қиёс ва бурхон», «Арасту» бўлиб кетишининг сабаби шунда, дейди (Бу ҳақда қаранг: Комилов Н. Тафаккур қарвонлари. Тошкент, 1999 йил, 53 — 54-бетлар.).

Олимнинг таржима билан боглик қўпгина фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Жумладан:

«Таржималарда ибораларда ихтилоф бўлмай илож йўқ».

«Агар (таржималаримизда) ишлатган сўзларимиз одатда ишлатиладиганга тўғри келмаса, маъноларига эътибор берилсин, чунки мақсад маъноларни билдиришдир».

«Баъзи сўзлар борки, у бир дин ва бир тилда бемаъни бўлса ҳам, бошқа бир дин ва бошқа бир тилда бемаъни бўлмайди».

Шарқда шеърийят жуда ривожланган. Шеърга солинган фикрнинг таъсирчанлиги ва ёдда осон сақланишини эътиборга олиб, қўпчилик олимлар ўзларининг илмий асарларини ҳам шеърий усулда яратганлар. Хиндларнинг барча қадимий китоблари шеърий йўл билан ёзилган бўлиб, улар насрий китобларга ҳатто қайрилиб ҳам қарамаганлар. Шунинг учун мен Иқлидус ва Ал-Мажастий асарларини хиндларга таржима қилиб қўрсатишда ҳудди шу — хинд шеърий ўлчови бўлмиш шлоқалар туфайли қийналмоқдаман, дейди Беруний. «Хиндистон» китоби-да шлоқани арузга қиёслаб ўрганар экан, шлоқа ҳам аруз каби очик ва ёпик бўгинлардан ташкил топгани, хиндларда ҳам енгил ва оғир бўгинлар мавжудлиги, икки енгил бўгин бир оғир бўгинга тенглиги ҳусусида ёзади. Айни пайтда, улар ўртасидаги тафовутлар ҳам қўп. Жумладан, шлоқада енгил товушлар ёки унлиларнинг бир нечтаси қетма-қет қелиши мумкин; шлоқада

харфларнинг ёзувдаги сони эмас, талаффуздаги миқдори ҳисобга олинади ва хоказо. Таҳлиллар натижасида у шлока аруздан кўра қулай, деган хулосага келади. Шлоканинг ички имкониятлари ҳам бой дейди.

Арузни Халил ибн Аҳмад асослагани каби, шлокани ҳам биринчи бўлиб Пингала ва Чалигу деган олимлар кашф этганлар. Уларнинг бу шеърий тизимга бағишланган махсус китоблари ҳам бўлган. Беруний хинд олимларининг шлока назариясига оид китобларини танқидий ўрганиб, уларнинг хатоларини ҳам кўрсатади. Мисол учун, Харибхата китобида ўлчов каторларининг арифметик таърифи нотўғри келтирилганлигини кўрсатиб, ўзининг уларни тўғри ақс эттирувчи аниқ жадвалини тақдим этади.

Маълум бўладики, Абу Райхон Беруний комусий аллома сифатида аниқ ва табиий фанлар соҳасида буюк кашфиётлар яратибгина қолмай, ижтимоий-гуманитар йўналишда ҳам салмоқли тадқиқотлар олиб борган.

Эргаш Очиловнинг
"Барҳаёт сиймолар" китобидан